

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԲՆԵՆՈՆՈՐԱՎԱՆՔ՝

Արձանագրության մեջ հիշված Գրիգոր արքան Գրիգոր Երկրորդ թագավորը (Սենեքերիմի որդին) լինել չէր կարող, որովհետև դա ապրում էր 12-րդ դարում, Սյունյաց թագավորության անկման շրջանում, և վախճանվել է 1166 թվականին, այսինքն եկեղեցու շինությունից 100 տարուց ավելի հետո:

Գալով արձանագրության մեջ հիշված երկրորդ պատմական անձին՝ Սյունյաց Հովհաննայի սկիտպոսին, հարցը բարդանում է, որովհետև արձանագրության և Ստեփանոս Օրբելյանի տվյալներն իրար չեն համապատասխանում: Սյունյաց պատմիչն իր պատմության 4 գլխում (էջ 321) գրում է. «Իբրև կատարեցաւ երանելի մետրապօլիտն Սիւնեաց Տէր Յովհաննէս, ապա աստուածապսակ թագաւորն Սմբատ ընտրէ այր մի պատշաճաւոր, վկայեալ յամենեցունց, զարդարեալ ամենայն առաքինութեամբ և լի գիտութեամբ Գրիգոր անուն, յուղարկէ առ կաթողիկոսն Հայոց յԱնի և տայ ձեռնադրել զնա եպիսկոպոս Սիւնեաց»:

Ուրեմն, ըստ պատմադրի, ղեկ Սմբատի օրոք Հովհաննէս եպիսկոպոսը վախճանվել էր և եպիսկոպոսական աթոռն էր գրավել նրա հաջորդը՝ Գրիգոր եպիսկոպոսը, որը պաշտոնավարել է 58 տարի (սա այն Գրիգոր եպիսկոպոսն է, որը կառուցել է Տաթևի վանքի արևելյան դարպասի վրայի Աստվածածնա անվան եկեղեցին):

Սակայն արձանագրությունը պնդում է, որ Բարձրավանի եկեղեցին շինված է Գրիգոր արքայի թագավորության և Սյունյաց եպիսկոպոս Հովհաննէս հայրապետության ժամա-

նակ: Որի՞ն հավատալ, թվում է թե նախապատվությունը պետք է տալ արձանագրության և ենթադրել, որ Սյունյաց պատմիչը կարող էր մի քանի տարով սխալվել, երբ գրում էր իրենից 220 տարի առաջ եղած անցուդարձի մասին, մանավանդ, որ այդ շրջանի պատմական դեպքերի և շինարարության թվականները հաճախ չի բերում: Հավանաբար Ստեփանոս Օրբելյանն իր պատմությունը գրելիս ձեռքի տակ չի ունեցել հիշյալ արձանագրությունը, եթե ոչ նա, ըստ իր սովորության, պատմության մեջ կրեներ դրա բովանդակությունը: Եթե մեր եզրակացությունը ճիշտ է, ուրեմն պետք է ընդունել, որ այդ եկեղեցին շինված է Հովհաննէս եպիսկոպոսի կյանքի վերջին տարիներին և որ Գրիգոր եպիսկոպոսը Սյունյաց միտրոպոլիտների աթոռը գրավել է ոչ թե Սմբատի, այլ նրա եղբայր Գրիգոր արքայի թագավորության օրոք:

Այժմ դառնանք մյուս կարևոր հարցին — ի՞նչ է եղել այդ հուշարձանի անունը: Քանի որ մեր ձեռքի տակ եղած արձանագրությունների մեջ այդ ուխտի անունը չի հիշվում, մնում է դիմել գրական աղբյուրներին:

Առաջնորդվելով Ալիշանի «Միասական»-ին կցված քարտեզով, որի մեջ մեզ հետաքրքրող հրկրամասը դրված է Սյունյաց երկրի հին Բաղք գավառում, քննության առանք այդ գավառում հիշվող, տեղագրությամբ անհայտ հուշարձանները: Ալիշանը «Միասական»-ի 278 էջում, Ղաթարի կամ Կատարո պղնձահանքերի մասին իր նյութը շարահարկով, գրում է. «Թուի ի հարաւոյ սորին և ի թիկունս լեւրին անջրպետի ձորոց Զանդուրի և Կապանի գոյ միւս ևս վանաց Նորավանճ կոչեցելոյ»: Այնուհետև նա բերում է Ստեփանոս

1. Երունակված ամսագրի 1952 թվականի մարտի և ապրիլի համարներից:

Օրբելյանի պատմությունից նույնությամբ հէ գլխի բովանդակությունը, որի վերնագիրն է «Վասն շինութեան Նորավանից որ ի գաւառին Բղենոյ»։ Առաջին հայացքից զարմանալի կլիպա, թե ի՞նչ կապ կա Կատարո վանից հարավ ենթարկովող և փաստորեն դրանից հյուսիս գտնվող հուշարձանների մեջ։ Սակայն ուշի-ուշով քննելով պատմագրի այդ վանքի մասին տված տեղեկությունները, հկանք այն համոզման, որ այդտեղ խոսքը վերաբերում է մեզ հետաքրքրող հուշարձանին։

Նախքան այդ եզրակացությունն ապացուցելու նպատակով պատմագրի հիշատակությունը մեջ բերելը, աշխատենք որոշել Բղեն գավառի տեղը, որովհետև մեզ հետաքրքրող հարցը բարդանալով, դառնում է մի խնդիր երկու անհայտով և բացի այդ, մնում է նաև Ալիշանի հակառակ կարծիքը, հուշարձանի ենթադրական տեղի մասին։

Սկսենք խնդրի միջի երկրորդ անհայտի լուծումից։

Ի՞նչ են ասում մեր բանասերները Բղեն գավառի և նրա տեղադրության մասին։ Ալիշանը «Միսական»ի 278 էջում գրում է. «Ոչ ուրեք այլ յիշի գաւառ յայս անուն, այլ գեօղ մի ի Հաբանդ գաւառի և Բղենոյ բերդ, որոյ գաւառն ոչ նշանակի, յիշի Բղեն և այլ ուրեք ուրեք, սակայն դիրք դոցին ոչ ի միում վայրի թուին, զի ջուրն Բղենոյ թուի լինել հարաւագոյն ևս քան գտեղադրեալս վայր, իսկ ջուրն Հագեծորոյ որ ընդ մէջ սահմանաց Մղկայ և Հաբանդու մերձ ինքեան ցուցանէ զԲղեն ընդ Բորոտնայ, ըստ որում զոյգ յիշի և այլուր» և այլն։

Փորձենք պարզել, թե ի՞նչ է հասկացվում այս խրթին նախադասությունից, Բղեն անվան նկատմամբ. —

1. Ուրիշ տեղ (բացի Ստեփանոս Օրբելյանի պատմությունից) Բղեն գավառ չի հիշվում, որով կարծես կասկածի տակ է դրվում այդ անունով գավառ լինելու փաստը, որովհետև իր մտքի շարահարուստության շարունակության մեջ նա այլևս այդ հարցին չի վերադառնում։

2. Հիշվում է Բղենո բերդ, որի ո՛ր գավառում լինելը հայտնի չէ։

3. Բղեն բերդը հիշվում է Բորոտնա բերդի հետ միասին։

Այս խնդրի առթիվ Ինճիճյանը իր «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց»ի 259 էջի ծանոթության մեջ գրում է. «Ի գաւառին Բղենոյ, իսկ Բղեն թուի լինել ի Բաղաց գաւառին»։

Երկու բանասերներն էլ որոշակի հայտնում են, որ Բղեն գավառի տեղը հայտնի չէ,

իսկ դրանցից Ինճիճյանը ենթադրում է, որ Բղեն գավառը Բաղաց գավառի մեջ պետք է լինի։

Այժմ դառնանք Բղեն բերդի տեղադրության հարցին, որի անունով կարող էր կոչվել և այդ գավառը, կամ ընդհանրապես, գավառի անունով բերդը²։

Այս հարցի առթիվ որոշ լուսաբանություն մենք գտնում ենք Օրբելյանի պատմության ԿԶ գլխում — էջ 411-ում, — որտեղ պատմելով Սմբատ Օրբելյանի մասին, գրում է. «Հասն և թափեաց զբերկիրն Որոտան բովանդակ մինչ ի սահմանն Բորոտնայ և Բղենոյ, յորում և կայր ընդաւեր աթոռն Սիւնեաց Տաթև»։

Այստեղ պարզ է, որ «Որոտնա երկիր» ասելով պատմիչը հասկանում է Որոտան գետի հովտում գտնվող մի երկրամաս, որի մեջ գտնվում էր Տաթևի յլանքը, Սյունյաց աթոռը և բացի այդ, Բորոտնա և Բղենո բերդերը ցույց են տրվում իբրև վերջին սահման, որին հասնում է Սմբատ Օրբելյանը, գետի հոսանքով առաջ գնալով, իր նվաճումների ժամանակ։

Մեզ այստեղ հետաքրքրողն այն է, որ այսպիսով որոշվում է Բղեն բերդի մոտավոր տեղը, այսինքն՝ որ նա գտնվում է Որոտան գետի հովտում Տաթևից ցած և հավանաբար այն բերդերից մեկն է, որոնց ավերակները այժմ մնում են այդ գետի ափին, Գորիսի գետակի խառնարանի մոտերքում։ Հետևաբար եթե ընդունենք, որ Բղեն բերդը և Բղեն գավառը կապ ունեն իրար հետ, այսինքն, որ բերդը գտնվում է համանուն գավառի մեջ, դրանից կհետևի, որ Բղեն գավառը գտնվում է Որոտնա գետի միջին հոսանքում և Բաղքում, որով կհաստատվի Ինճիճյանի ենթադրությունը և այդ գավառը կտեղավորվի Բաղքի հյուսիսային մասում։

Այսպիսով, որոշելով Բղեն գավառի տեղը, մենք տեսնում ենք, որ Դժոխքաձորի հուշարձանը գտնվում է նույն այն գավառում, ինչպես և Բղենո Նորավանքը, որի մասին պատմիչը խոսում է հէ գլխում։

Այժմ բերենք պատմագրից հէ գլխի բովանդակությունը, թե՛ կրճատումներով, ընդգծելով այն տեղերը, որոնք կարող են իբրև ապացույց ծառայել Դժոխքաձորի հուշարձանի և Բղենո Նորավանքի նույնության։ —

«Երանելի սուրբ հօրն Գեորգայ էր հարազատ մանկիկ մի ի նոյն Սիսական տոհմէ Սփեփաննոս անուն, զոր հատեալ յստենէ ծնողացն նուիրեցին Ասատուծոյ, և ետուն

2. Ինչպես օրինակ Բաղաբերդ, Երնչակաբերդ և այլն։

յուսումն մանկութեան առ ոտս ոստումածաբեալ ծերոց, որ և սնեալ զարդացաւ ամենայն կատարելութեամբ ներքին մարդոյն և արտաքին, գիտականաւ և գործնականաւ. և կոչեցաւ յաստիճան քահանայութեան ի Տէր Յովհաննիսէ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ։ Ապա ցանկացեալ այնուհետեւ աստուածային իմն գործոյ՝ կամեցաւ շինել եկեղեցի և հաստատել ի նմա տուն կրօնաւորաց և դասս պաշտօնէից... զնացեալ ապա ի բիկանց կուէ Կատարոյ վանից. և գտեալ տեղի մի յոյժ գեղեցիկ և վայելուչ՝ ի մէջ երկու ձորոց ի վերայ հարթ ոստոյ միոյ, սկսանի շինել եկեղեցի օժանդակութեամբ Հրահատայ իշխանի, և կատարէ զնա, և այլ ևս զաւիրս և սրաւնս եկեղեցւոյն և բնակութիւն կրօնաւորաց։

Եւ կոչեալ ի նաւակատիս զՏէր Յակոբ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս, սահմանեն զնա եղբայրանոց, և զվայրն ամենայն շրջակայ ժառանգութիւն եկեղեցւոյն, և զնեն գողնաւ հանդէպ վանիցն. և ժողովեալ ուրույս բազումս անդ դարմանէին. և այսպէս պայծառացուցեալ ամենայն սոպասութեւ և կարգաբ զվանսն յ385 թուականին Հայոց. ինքն երանելին և անհամեմատն ի մարդկանէ Ստեփաննոս կեցեալ բազում ամս... փոխի յիմանալի կայանս ի կարգս հրեշտակաց... ի 419 թուականին Հայոց... և զնի ի քնարանի առ սուրբ եկեղեցւոյն։ Եւ յաջորդէ զառաջնորդութիւն ուխտին Նորավանից հայր Հրահատ, և յետ նորա եղբորորդի նորին Ստեփաննոսի Քրիստափոր՝ աշակերտ սուրբ հօրն յամենայնի նմանեալ վարդապետին իւրոյ։

Բայց յետ սակաւուց և շինեցաւ եկեղեցի յոյժ գեղեցիկ յօրինուածօք, և ի դրանն կամարք գաւմանալիք ի սքանչելի ճարտարաց յարմարեալ մեծամեծ վիմօք և խաւսխաւոս սեւմբք ի հայր Գէորգայ և ի Յովհաննիսէ, ֆահանայէ»³ (էջ 245—246)։

Այս քաղվածքում մեր ուշադրութիւնը դրավող առաջին կարևոր հիշատակութիւնը վանքի տեղադրութեանն է վերաբերում։ Պատմիչը հայտնում է, որ այն տեղը, որն ընտրում է Ստեփաննոս իր եկեղեցին կառուցելու համար, գտնվում էր Կատարո վանքի թիկունքի կողմում։ Ալիշանը ենթադրում է, որ վանքի թիկունքը նրա հարավային կողմը պետք է համարել։ Այս ենթադրութիւնը մի քիչ տարօրինակ է, որովհետև, սովորաբար, մեր եկեղեցիների հարավային կողմը ամենազարդարուն ճակատ-

ներից է, իսկ ընդհանրապէս, հյուսիսային կողմն է ամենից քիչ զարդարված, դրա վրա համեմատաբար ավելի քիչ ուշադրութիւն է դարձվում և հաճախ այդ կողմը նույնիսկ դուռ ու պատուհան չի ունենում, հետևաբար ավելի հարմար է թիկունք կոչվելու։ Թիկունք բառի այս բնորոշումով Բղենո Նորավանքի տեղը կընկնի Կատարո վանքից հյուսիս և կհամապատասխանի Բարձրավանի (Նրիցաթումրի) վանքի տեղին։

Տեղադրութեան մասին պատմիչը մի այլ շատ արժեքավոր մանրամասնութիւն էլ է տալիս, ասելով, որ Ստեփաննոս ընտրում է երկու ձորերի մեջ ընկած մի շատ գեղեցիկ և վայելուչ տեղ, մի հարթ ոստի (պետք է հասկանալ լեռան ոստի) վրա։

Նկարագրելով Դժոխքաձորի վանքի տեղադրութիւնը, մենք ասացինք, որ դա գտնվում է Որոտնա ձորի աջ ափի մի խոր դոգավորութեան մեջ լեզվակաձև երկարող լեռնաբազկի վրա։ Ուրեմն պատմիչի նկարագրութիւնն այս կետում էլ համապատասխանում է Դժոխքաձորի վանքի տեղադրութեան, եթե նույնիսկ ուշադրութեան շահենք «Յոյժ գեղեցիկ և վայելուչ» որակումը, որը միանգամայն տեղին լինելով այդ վանքի բնական դիրքի նկատմամբ, կարող է կարևոր չհամարվել, իբրև սովորական դարձվածք և վանքերից շատ շատերի տեղադրութեան համար գործածվող որակում։

Երկրորդ կարևոր հիշատակութիւնը, որն անում է պատմիչը, վերաբերում է Նորավանքի կառուցվածքի նկարագրութեանը։ Ստեփաննոսի շինած եկեղեցին ուներ զավիթներ և սրահներ. Դժոխքաձորի հուշարձանն էլ, ինչպես վերևն հիշեցինք, ունի զավիթ և հարավից ու հյուսիսից սրահներ։ Մնում է «զավիթ» հոգնակի ձևը։ Նկարագրութեան բաժնում հիշեցինք, որ Դժոխքաձորի վանքի զավիթը երեք բաժանմունք ունի, որով հասկանալի կլինի, թե ինչու պատմիչը դրանց անվանում է «զավիթներ» և ոչ թե «զավիթ»⁴։

4. Օրբելյանի հիշատակութիւնը զավթի և սրահների մասին վերաբերում է Ստեփաննոսի կառուցած շէնքին, այնինչ Բղենո Նորավանքը և Դժոխքաձորի հուշարձանը նույնը համարելով, այդ մասերը գրտնում ենք մեզ հասած հայր Գեորգի շինած հուշարձանում։ Այս հանգամանքի շուրջ կանգ չենք առնում, համարելով, որ հայր Գեորգը շէնքը վերակառուցելիս, նրա կազմութիւնը թողել է անփոփոխ, որն ինչպես տեսանք սովորական էր Սյունեաց երկրում, բացի այդ, մեզ թվում է, որ պատմիչը վերակառուցված շէնքի կազմութեան մասին չի հիշում, կրկնութեանից խուսափելով։

3. Ալիշանի քաղվածքի մեջ հիշվում է «ի Յովհաննի՝ քահանայէ», «Սիսական», էջ 278։

Բղենո Նորավանքի կառուցման մասին պատմիչը ինչ գլխի վերջում ուրիշ ուշագրավ մանրամասնություններ էլ է տալիս, ասելով. «Բայց յետ սակաւուց և շինեցաւ եկեղեցի յոյժ գեղեցիկ յօրինուածօք, և ի դրանն կամարք զարմանալիք ի սքանչելի ճարտարաց յարմարեալք մեծամեծ վիմօք և խարըսխաւոր սեամբք»։ Այս բոլորը նույնութեամբ ներկայումս ունի Դժոխքաձորի հուշարձանը—և՛ դռան (գավթի) զարմանալի կամարները, և՛ խարսխավոր սյուները (գավթի մուտքի երկու կողմից), և՛ մեծ-մեծ քարերը, որոնցով շինված է այդ հուշարձանը, ինչպես այդ մասին իր տեղում նկարագրել ենք։

Երրորդ կարևոր հիշատակությունը, որը մեզ օգնում է Դժոխքաձորի հուշարձանի և Բղենո Նորավանքի նույնությունը հաստատելու, շինողներին է վերաբերում։ Պատմիչը ասում է, որ եկեղեցին «յետ սակաւուց» կառուցել են (պետք է հասկանալ՝ վերակառուցել են) հայր Գեորգը և Հովհաննես կամ Հովհանն (ըստ Ալիշանի քաղվածքի) քահանան։ Դժոխքաձորի վանքի № ա. արձանագրության 7 և 8 շարքերում մենք ունենք՝ «Հայր Գեորգ հրամանաւ Քրիստոսի պսակաւ թագաւորի կատարեցի շինութեամբ և օրհնեցի»։ Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ պատմիչի նկարագրած Բղենո Նորավանքի և թե՛ Դժոխքաձորի հուշարձանի շինողը հայր Գեորգ էր կոչվում։ Սակայն պատմիչն ասում է, որ Բղենո Նորավանքի եկեղեցու շինողները երկու հոգի էին՝ հայր Գեորգը և Հովհաննես կամ Հովհան քահանան. ապա ինչպես բացատրել, որ Հովհաննեսի կամ Հովհանի անունը չկա արձանագրության մեջ։

Ծիշտ է, շինարարական բնույթ կրող շորս հին արձանագրություններից ո՛չ մեկում էլ Հովհաննես քահանայի անունը չի հիշված, սակայն իրենց տեղում անաղարտ պահված № 20—ը երեք վիմագրություններն էլ գրված են ուն Հովհաննեսի կողմից, իբրև ուղերձ առ Աստված։ Մենք այն կարծիքին ենք, որ այդ վերին աստիճանի ճոռոմ արձանագրությունները, այն էլ հուշարձանի ամենից ավելի աչքի ընկնող տեղերում, ուրիշ ոչ ոքի չէին կարող պատկանել, եթե ոչ շինարարության հետ մեծ առնչություն ունեցող մեկի։ Ըստ երևութին այդ Հովհաննեսը մի ազնվատոհմ, հարուստ, կավեկացեանք, «գիտնական» (դատելով արձանագրությունների վերամբարձ ոճից և ինքնաստեղծ խրթին բառերից) մեկն է եղել, թերևս արքայական տան քահանան, որն իր դրամով միայն օժանդակել է համեստ, «տառապալալ» և «աշխատաւոր» հայր Գեորգին (կամ Գեոր-

դին) հուշարձանի շինարարության գործում, նրան թողնելով սե ու տանջալից աշխատանքը և իրեն վերապահելով աչքի ընկնող տեղերում անմահանալու իրավունքը։

Այսպիսով հետևում ենք, որ Դժոխքաձորի հուշարձանի մեջ պահվել է նաև եկեղեցին շինողներից երկրորդ անձնավորության՝ Հովհաննեսի անունը։

Մի երկու խոսք էլ ասենք «յետ սակաւուց» բառերի առթիվ, որոնք առաջին հայացքից կարող են անհամատեղելի համարվել 936 և 1062 թվականների տարբերության, այսինքն 126 տարիների համար։ Ինչպես տեսանք Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության ինչ գլխի քաղվածքից, դրանցից առաջին թվականը Օրբելյանը տալիս է Ստեփանոսի շինած վանքի ավարտման համար, իսկ երկրորդը մենք վերցնում ենք հուշարձանի շինարարական արձանագրություններից իբրև վերակառուցումը ավարտելու թվական։ Կարծում ենք, որ այդ երկու թվականների տարբերությունը և «յետ սակաւուց» խոսքերն իրար հակասել չեն կարող, հետևյալ նկատառումով։— Հին եկեղեցու հիմնադիր և վանքի առաջին վանահայր Ստեփանոսն ըստ պատմագրի մեռել է 970 թվականին, նրան հաջորդել են պատմիչի հայտնած երկու վանահայրերը, որոնցից երկրորդը եղել է Ստեփանոսի եղբորորդին և իր աշակերտ Քրիստափորը։ Եթե ընդունենք, որ Քրիստափորն, ըստ ժամանակի սովորության, հորեղբոր մոտ տրված է եղել «յուսումն մանկութեան» և ուրեմն փոքր հասակում, նրա մահը կարելի է ընդունել, միջին հաշվով, իր հորեղբոր մահվանից 40—45 տարի հետո, ուրեմն մոտ 1010—1015 թվականներին, հետևապես դրանից հետո, մինչև 1062 թվականը, կմնա 47—52 տարի, որն արդեն կարող է համարվել «յետ սակաւուց» բառերին։

Այս բոլոր փաստերն ի մի առած, մեզ թույլ ենք տալիս կարծիք հայտնելու, որ Դժոխքաձորի հուշարձանը Սյունյաց պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի նկարագրած Բղենո գավառի Նորավանքն է, որի նախկին շենքի շինարարությունը եղել է Սիսական տոհմից Ստեփանոսի ձեռքով և որը 1062 թվականին վերակառուցել են հայր Գեորգը և Հովհաննես կամ Հովհան քահանան, Սյունյաց Գրիգոր Ա. թագավորի հրամանով։

Ստեփանոսի շինած եկեղեցին եղել է սովորական տիպի մի վանք, որի կրոնավորները զբաղվել են բորոտների բժշկությամբ և խնամքով ու այդ նպատակով վանքի դի-

մաց գողեւորներն են շինել⁵։ Ըստ երևույթին այդ վանքը՝ որն է պատճառով երկար չի դիմացել ու քանդվել է կամ անշքացել։ Պատմիչը հնի քանդման մասին բան չի ասում։ Առանձին կարգալով Բղենո Նորավանքի շինարարության պատմության վերջին հատվածը, այն տպավորությունն է ստացվում, որ «յետ սակաւուց» շինած եկեղեցու տեղում կարծես որն է բան չի եղել և կամ եղածներն երկի այնքան անարժեք մնացորդներ են եղել, որ դրանց քանդման (նորը շինելու համար) և կամ վերակառուցման մասին պատմիչը որն է խոսքով հիշատակելու կարիք չի զգում։ Գուցե և հնի քանդման և նրա տեղը նորը շինելու պատճառները, կամ մանրամասնությունները նրան էլ հայտնի չեն եղել։ Համենայն դեպս մի բան պարզ է, որ նոր եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը պատմիչը ձեռքի տակ չի ունեցել, որովհետև հակառակ դեպքում, ըստ իր սովորության, այդ արձանագրությունը կդներ իր պատմության մեջ և իբրև աղբյուր կօգտագործեր այդ (տես Ա գլուխ, էջ 10) շինության թվականը տալու համար։

ՀԱՎԵԼՈՒՄ

Այս վերին աստիճանի հետաքրքիր հուշարձանի մասին մեր ասելիքը սրանով կվերջանա, եթե 1950 թվին կատարված մաքրման և մասնակի պեղումների հետևանքով երևան չգային մի շարք կարևոր տվյալներ, որոնք մի կողմից գալիս են հաստատելու մեր կարծիքն այն մասին, թե Զհաննամ-դարասու վանքն իրոք Սյունյաց պատմիչի նկարագրած Բղենո Նորավանքն է, իսկ մյուս կողմից որոշ չափով պարզաբանում են հուշարձանի պատմությունը, արված կարելի վերանորոգումներից մեկի ժամանակը և մասամբ դրա ծավալը։

Ա. 936 թվականի շենից մնացած հետքեր

Այս աշխատության «նկարագրություն» գլխում հիշված է նոր հայտնաբերված երկու քարերի մասին, որոնց թվականը ավելի հին է քան հայր Գիորգի շինած հուշարձանը։ Դրանցից մեկը մի գերեզմանաքար է Ն Ի Գ (974) թվագրով, իսկ մյուսը միջակ չափերի մի խաչքար Ն Դ Բ (1050) թվագրով, երկուսն էլ կրաքարից։

Արձանագրությունների մասին խոսելիս,

5. Թվում է, որ այդ գողեւորն առկայությանը պետք է վերագրել Դժոխքածորի սարսափելի համբավը և նրա Զհաննամ-դարասի անունը, որը հնուց ավանդաբար մնացել է մինչև մեր օրերը։

նշել ենք, որ գտնված 10 բեկորների թվում երեք հատը կրաքարի վրա են։

Բացի այդ, գավթի առջև կուտակված հողի և շինաղբի շերտերի միջից, հայտնաբերված են երկու հատ կրաքարի խոյակներ, որոնցից մեկի երեք ճակատներին դեռևս պահպանվել են արտասովոր և շատ գեղեցիկ քանդակների մնացորդները։ Հայտնաբերված են նաև մի քանի այլ չձևավորված քարեր, նույնպես կրաքարից։

Վերը հիշված գերեզմանաքարերի թվագիրը շատ մոտ է հայր Ստեփանոսի շենքի կառուցման ժամանակին, իսկ խաչքարինը՝ միայն 12 տարով հին է հայր Գիորգի շենքի ավարտման թվականից։

Այս տվյալներից կարելի է եզրակացնել հետևյալը.

1. որ իրոք հայր Գեորգի շենքի կառուցումից առաջ, նրա տեղում եղել է մի այլ, ավելի հին շենք.

2. որ այդ շենքը կանգուն կամ կիսականգուն դրությամբ եղել է ուխտատեղի դեռևս 1050 թվականին, եթե ոչ ավերված և ամայացած ուխտատեղում խաչքար չէին կանգնեցնի.

3. որ հիմնականում նախորդ հուշարձանը շինված է եղել կրաքարից։

Վերջին հանգամանքը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ նախորդ շենքը կրաքարից կառուցված լինելու պատճառով ենթարկվել է խիստ հողմահարման և այդ իսկ պատճառով, կորցնելով իր արտաքին շուքը, քանդվել և վերակառուցվել է բազալտ քարով։ Իհարկե, չի բացառվում, որ շենքը կարող էր իր գոյության վերջին տարիներին ենթարկվել որևէ աղետի՝ երկրաշարժից, որ հաճախ էր տեղի ունենում Հայաստանի լեռնաշխարհի այդ մասում։

Բ. Վերանորոգությունների մասին

Շինարարական բնույթի արձանագրություններից վերջինը (№ 6.) պատկանում է «վերջին աշխատողներ» Սարգիս երեցին, Գողթնացուն և Սարգիս Սվարեցուն։ Կարծում ենք, որ դրանք այն վարպետներն են եղել, որոնք 1407 թվականին վերանորոգել են գավթի երկու թևերը։ Մեր կարծիքը հիմնավորում ենք հետևյալ փաստերով.

1. Բացի այդ հուշարձանի շինարարության վրա գործողներից, որն է մեկ ուրիշ իբրև «աշխատող» իր անունը չէր փորագրի հուշարձանի վրա։

2. Մեր այն ենթադրությունը, որ այդ երեք վարպետները վերանորոգել են գավթի երկու թևերը, հիմնվում է այն հանգամանքի վրա,

որ արձանագործությունը կրող սալը, որի աջակողմյան վերին անկյունը կորագիծ է կազմում, դրված է եղել գավթի հարավային բաժնի արտաքին կամարակապ խորշի վերեւում, աջ կողմից, խորշի կամարի տակ: Քարը գտնված է հողի տակից ճիշտ այդ տեղի ցածում:

3. Թե իրոք գավթի թևերը հետո են շինվել կամ վերանորոգվել, ապացուցում են մեր հետևյալ դիտողությունները.

ա) Որքան էլ վարպետորեն է կատարվել այդ վերանորոգումը, այնուամենայնիվ նկատելի է, որ գավթի արևմտյան ճակատի որմնասյուների խոյակների ներքին սահմանը կազմող հորիզոնական կիսագլանը միևնույն հաստությունը չունի գավթի և նրա թևերի վրա, որովհետև գավթինը քիչ ավելի հաստ է քան թևերինը, որը տեղի չէր ունենա, եթե դրանք միաժամանակ շինված լինեին:

բ) Գավթի մուտքի ձախակողմյան (դիտողի կողմից) անկյունավոր կտրվածքները ծածկող խոյակի ձախ եզրը մոտ 1,5 սմ. լայնությամբ տաշված է վերևի մասում: Որքան էլ որ առաջին հայացքից աննկատելի է այդ, այնուամենայնիվ դա ցույց է տալիս, որ կողքի քարը (ձախից) հարմարեցնելու, թերևս մասամբ կապելու նպատակով է արված, այն էլ հետո, որովհետև խոյակը կերտող վարպետը չէր փչացնի իր ձեռագործը, կողքի քարը հարմարեցնելու նպատակով, այլ հակառակը կաներ: Հավանական է նաև, որ ոճավորված տերևաձև քանդակ ունեցող խոյակների ճակատները գավթի թևերի կողմից տաշված լինեն վերանորոգման ժամանակ:

գ) Հուշարձանի տանիքը բուսականությունից մաքրելուց հետո պարզվեց, որ հարավային սրահի գավթին կից ճակատի վերին շարքի սալերը, որոնք ծածկվել են գավթի այդ թևի տանիքի տակ, սրբատաշ են: Սրբատաշ սալի ծայրը ներկայումս պարզ երևում է դրսից, կտուրի կողմից, չորս-հինգ մատնաչափ բարձրությամբ: Պարզ է, որ սրահները և գավթի թևերը եթե միաժամա-

նակ շինված լինեին, սրահի արտաքին պատի վերին սալերը սրբատաշ չպիտի լինեին, հետևապես, գավթի թևի ներկայի տանիքը հետագայում է կաջված սրահի ճակատին:

Հիշյալ երեք «աշխատողների» կատարած վերանորոգությունն արված է մեծ վարպետությամբ և այնպիսի հմտությամբ, որ առաջին հայացքից այդ աշքի չի ընկնում:

Դժվար է ասել, թե 1407 թվականին միայն գավթի թևերն են վերանորոգվել, թե՛ հուշարձանի մյուս մասերն էլ: Թե՛ այս և թե՛ դրանից առաջ և հետո կատարված վերանորոգությունների մասին մենք խուսափում ենք որևէ բան ասել, որովհետև այդ հարցը ղուտ մասնագիտական է և կարիք ունի մասնակրիկա չափումների և ուսումնասիրության: Այս հարցի և թե մի շարք այլ հարցերի, ի մասնավորի այդ հուշարձանի շինարարության մեջ զանազան ոճերի ազդեցության և նախնական ձևի մասին, որոնք չափազանց հետաքրքիր են հայկական ճարտարապետության զարգացման պատմության համար, պատասխան կարող են տալ հնարան-ճարտարապետները:

Վերջացնելով մեր ասելիքը Բարձրավանի վանքի, կամ, ինչպես մենք ենք ենթադրում, Սյունյաց պատմիչի հիշած Բղենո Նորավանքի մասին, մնում է ցավ հայտնել, որ մինչև օրս այդ ճարտարապետական դոհարը մնացել է անհայտության մեջ և ցանկանալ, որ մեր հնագետ-ճարտարապետները մանրամասնորեն ուսումնասիրեն թեև փոքրիկ, բայց իր գեղեցկությամբ խիստ ուշագրավ և այլ առանձնահատկություններով բացառիկ արժեք ունեցող այս հուշարձանը, որը հայկական ճարտարապետության գլուխ-գործոցներից ու հայ արվեստի պարծանքներից մեկն է և արժանի ավելի մեծ ուշադրության:

6. Հիշյալ, ինչպես նաև «Սրահներ» վերնագրի տակ շարադրված հատվածի վերջում հիշատակված հանգամանքները նկատի ունենալով, հավանական ենք համարում, որ 1407 թվականի վերանորոգումից առաջ գավթի թևերը նույնպես կամարակապ բացվածքներ են ունեցել, կենտրոնական մասի նմանությամբ:

